

BENUT DE KANSEN!

Mogelijkheden voor stadslandbouw in de regio Den Haag en hoe die te verwezenlijken

Haags Milieucentrum april 2013

Redactie:	Frans van der Steen (Haags Milieucentrum) Bob Molenaar (Haags Milieucentrum)
Met medewerking van:	Berit Piepgras, MArch
Fotografie/beeld:	Berit Piepgras, Prinzessinnengärten, Wheelbench/ Weltevree, Common Ground Garden, Bob Molenaar
Ontwerp:	Wiesje Korf
Vormgeving:	Bob Molenaar, Haags Milieucentrum

Haags Milieucentrum
Riviermarkt 5
2513 AM Den Haag

070 361 6969
info@haagsmilieucentrum.nl
www.haagsmilieucentrum.nl

Inhoud

I	Inleiding	04
II	Waarom stadslandbouw?	05
III	Ruimte voor en slagingskansen van stadslandbouw	06
IV	Vooruitblik en kansen	10
V	Adviezen voor stadsboeren/-tuiniers in spe (met checklist)	11
VI	Adviezen voor gemeente en fondsen	16
VII	Adviezen voor vastgoedeigenaars	20
	Bijlagen	21

I. Inleiding

In 2009 publiceerde het Haags Milieucentrum samen met Gezonde Gronden het rapport *Sluit de voedselkringloop!; op weg naar duurzame regionale voedselproductie en -consumptie op basis van een gezonde bodem*¹. Dit rapport stond mede aan de basis van de motie die zou uitmonden in de Haagse voedselstrategie *(H)eerlijk Haags*². Het voor u liggende rapport bouwt daar in twee opzichten op voort. In de eerste plaats door het inventariseren van de vele kansen die er liggen om in Den Haag en omgeving meer voedsel te produceren - zowel bedrijfsmatig als voor eigen, particuliere, consumptie. In de tweede plaats door aan te geven hoe deze kansen benut kunnen worden.

Onder stadslandbouw wordt in dit rapport verstaan 'het zo duurzaam mogelijk telen van planten en houden van dieren in een stedelijke omgeving ten behoeve van de stedelijke consumptie'. Stadslandbouw (en ook regionale landbouw) biedt tal van voordelen voor mens en milieu. Daardoor staat dit onderwerp de laatste paar jaar steeds meer in de belangstelling. De meeste mensen denken bij stadslandbouw aan de volkstuin of moestuin in de buurt. Daarnaast zijn er echter andere vormen mogelijk, bijvoorbeeld op braakliggende terreinen, op daken en binnen leegstaande bedrijfspanden.

In dit rapport worden de verschillende soorten stadslandbouw onderscheiden. Het laat zien dat stadslandbouw kan bijdragen aan een duurzame, geïntegreerde stedelijke ontwikkeling, analyseert hoe de slagingskansen van stadslandbouwprojecten vergroot kunnen worden en geeft adviezen over hoe stadslandbouw meer in de stad geïntegreerd kan worden.

Het rapport eindigt met adviezen voor stadsboeren in spe, voor de gemeente en voor vastgoedeigenaren.

¹ www.haagsmilieucentrum.nl/z_files/090000_PDFs/voedselrapport_def_mail.pdf

² www.denhaag.nl/web/wcbservlet/com.gxwebmanager.gxpublic.risbis.fileservlet?fileid=b076eccc-15f9-43cb-af31-82d6faa0e4f8

II. Waarom stadslandbouw?

Gevarieerde kleinschalige stadslandbouw biedt voordelen van verschillende aard, die als volgt te onderscheiden zijn:

Ecologische voordelen

- het vergroten van de biodiversiteit van de stedelijke omgeving en het verminderen van het gebruik van chemische middelen (waardoor de overlevingskansen van bijvoorbeeld bijenvolken vergroot worden);
- het zorgen voor een betere bodemkwaliteit;
- verlaging van de CO₂-footprint van het geproduceerde voedsel, ondermeer door vermindering van het aantal 'voedselkilometers';
- het tegengaan van de opwarming van de stad (het 'hitte-eilandeffect') door minder verharding en meer vegetatie; dit probleem doet zich in Den Haag bovengemiddeld voor³;
- het reduceren van het urgente probleem van wateroverlast door minder verharding;
- het bijdragen aan een betere luchtkwaliteit in stedelijke milieus door het vangen van fijnstof;
- het verminderen van het kunstmestgebruik;
- het bevorderen van het gebruik van stadscompost.

Andere voordelen

- bevordering van de sociale cohesie doordat burgers samen voedsel verbouwen;
- meer mogelijkheden tot voorlichting en educatie over voedsel en het tot stand brengen van gedragsverandering onder consumenten;
- het verkleinen van de afstand tussen producenten en consumenten en het doorbreken van de vervreemding als gevolg van de industrialisatie van de voedselproductie;
- vergroting van de voedselzekerheid van Hagenaars door vermindering van de afhankelijkheid van een steeds minder betrouwbare wereldmarkt;
- het aanleren van nieuwe vaardigheden aan stadsbewoners en daarmee het vergroten van hun zelfredzaamheid en gevoel van eigenwaarde;
- het vergroten van de betrokkenheid van bewoners bij en verantwoordelijkheid voor hun leefomgeving;
- het verbinden van generaties en culturen;
- het verbeteren van de fysieke gezondheid van stadsbewoners door ongezonde voedingspatronen te doorbreken en de consumptie van verse groenten te bevorderen;
- het verbeteren van de psychische gesteldheid door de combinatie van beweging en een groenere omgeving;
- bewoners die zelf een deel van hun voedsel telen houden (meer) geld over;
- beter gebruik van nu dikwijls onbenut en onbemind kijkgroen;
- kostenreductie van groenonderhoud door Gemeente;
- verlaging van vandalisme, aangezien uit onderzoek is gebleken dat een groene omgeving vandalisme reduceert.

---

³

www.tno.nl/content.cfm?context=thema&content=prop_publicatie&laag1=896&laag2=915&laag3=107&item_id=907

III. Ruimte voor en slagingskansen van stadslandbouw

Welk type stadslandbouw op een bepaalde locatie gerealiseerd kan worden, hangt onder meer af van het antwoord op de vraag wie de ruimte in eigendom heeft. Bij de openbare ruimte liggen het eigendom en de verantwoordelijkheid bij de overheid. Privéterreinen daarentegen zijn van de vastgoedeigenaar, die daarvoor ook verantwoordelijk is. Zowel de eigendomsvorm van de ruimte als de techniek van de stadslandbouw is van invloed op de exploitatie, de investeringen en de verdienmodellen die per plek mogelijk zijn.

Bij het benutten van de **openbare ruimte** voor stadslandbouw kan de producent meestal geen geld voor zijn voortbrengselen vragen. Hier liggen met name kansen voor alternatieve waardecreatie en MKBA's (maatschappelijke kosten/baten-analyses).

De **semi-openbare ruimte** wordt vaak benut door meerdere bewoners/stadsboeren, die samenwerken rondom een productietuin en/of educatie. Een eenvoudig verdienmodel is bijvoorbeeld het verdelen van een gezamenlijk groentepakket of het organiseren van een gezamenlijk etentje van de oogst. Soms is er een overschot dat verkocht kan worden.

De **privéruimte** is geschikt voor exploitatie op professioneel niveau. Hier kunnen rendabele verdienmodellen worden gerealiseerd. Gebouwgebonden stadslandbouw (zoals het inpandig kweken van planten middels o.a. ledverlichting, high-tech hydrocultuur en aquaponics) vergt investeringen en kennisintensieve arbeid⁴. Hier

---

4 P. De Graaf: Ruimte voor stadslandbouw in Rotterdam, p.22, www.pauldegraaf.eu/downloads/RvSL/RvSL_PdeGraafO&O-2011.pdf

wordt op lange termijn gepland in verband met het terugverdienen van investeringen en het genereren van omzet in een groeimodel. MKBA's kunnen hier ook aan worden gekoppeld. Multifunctionele stadslandbouw kan een onderdeel zijn van zorg- of reïntegratietrajecten.

Tot zover de factoren die van invloed zijn op stadslandbouw. Wat zijn nu de ingrediënten voor een geslaagd stadslandbouwproject? We gaan achtereenvolgens in op *belanghebbenden en coalitiepartners, kennis en continuïteit, multifunctionaliteit, betrokkenheid van de buurt, tijdelijkheid, de potentie van de locatie en de kosten versus de baten*.

Tot slot besteden we aandacht aan de mogelijke rol van de regio en die van onderwijs en wetenschap.

Belanghebbenden en coalitiepartners

We hebben te maken met verschillende belanghebbenden in het proces (soms dezelfde personen/instaties met andere petten op; zo kan de producent tegelijkertijd ook consument zijn), die in verschillende hoedanigheden geïnteresseerd zijn in een stadslandbouwproject:

- als producent
- als exploitant
- als consument
- als afnemer van oogst
- als vastgoedeigenaar
- als overheid (regelgeving, wonen, gezondheid, bodeminformatie, stedenbouw, openbare ruimte etc.)
- als kenniswerker
- als energieleverancier
- als vervoerder
- als toeleverancier

Om de slagingskans te vergroten, is het handig om uit te zoeken wie inhoudelijk bij het specifieke project past en om investeringen en de terug te verdienen kosten en/of waarden inzichtelijk te maken.

Er zijn verschillende soorten stadslandbouw (zie voor concrete voorbeelden de bijlage 'Inventarisatie keten en verdienmodellen'): van de informele en soms illegale *guerilla gardening* tot high-tech-projecten, die grote risicovolle investeringen met zich meebrengen. Bij ieder op te starten stadslandbouwproject zou goed moeten worden gekeken naar deze sociaal-economische krachtenvelden.

Bekijk bijvoorbeeld de mogelijkheid van *crowdfunding*. Selecteer bij commerciële vormen van stadslandbouw zorgvuldig en creëer een dynamische groep van vooruitstrevende bedrijven en personen, die er ook profijt van hebben om in elkaars netwerk te zitten en samen te innoveren. Als het mogelijk is, stel dan een groep samen vanuit de zogenaamde 'Triple Helix'⁵ (innovatie en hybridisering door samenwerking van wetenschap, bedrijfsleven en overheid). Dit leidt tot een breder draagvlak en voor mogelijke 'fundeurs' wordt hiermee duidelijk, dat verschillende maatschappelijke groepen bij het project betrokken zijn en er baat bij hebben. Ook kunnen er door de wisselwerking van kennis vanuit deze drie partijen nieuwe inzichten ontstaan, die het project verder kunnen helpen.

Kennis en continuïteit

Voedsel verbouwen is een vak dat behoorlijk wat kennis en ervaring vraagt. De meeste Haagse burgers hebben te weinig ervaring met en/of kennis over stadslandbouw, ook diegenen die met stadslandbouw aan de slag willen. Het werk is periodiek arbeidsintensief en kan zwaarder zijn dan men vaak denkt. Het is daarom aan te bevelen als groep te blijven investeren in kennis en in continuïteit. Maak een teeltplan en zorg ervoor dat de benodigde materialen aanwezig zijn op het moment dat mensen aan de slag willen. Zorg dat het werken samen aantrekkelijk blijft en waarborg de continuïteit. Een goede organisatie is nodig. Belangrijk in een groep is een trekker met organisatorisch talent en liefst iemand met ervaring op het gebied van het (duurzaam) telen van groente. Belangrijk is verder dat de inbreng en verlangens van mensen die zich belangeloos inzetten serieus genomen worden, taken worden verdeeld en niet-vrijblijvende afspraken worden gemaakt.

Multifunctionele plannen

In de praktijk blijkt dat multifunctionele plannen meer kans bieden op een geslaagd stadslandbouwproject dan monofunctionele.

5 http://triplehelix.stanford.edu/3helix_concept

Diversificatie van het aanbod, met stadslandbouw als één element, zorgt voor een bredere doelgroep en draagvlak. Denk hierbij aan het geven van workshops (kennisuitwisseling), aan de verkoop van producten of aan horeca. Zo worden de financiële risico's gespreid en heb je verschillende ambassadeurs voor je 'werken', die allen in hun eigen circuit publiciteit maken voor het initiatief. Het vliegwiel-effect en de kruisbestuiving tussen de verschillende belangengroepen zorgen voor de verbreding van het draagvlak.

Bij grotere projecten kunnen bijvoorbeeld ook woon- en werkfuncties worden betrokken. Daarnaast kan eigen energieopwekking een toegevoegde waarde aan het plan geven.

Betrek de buurt erbij

Zorg dat mensen in de buurt weten wat het stadslandbouwproject inhoudt en zorg dat de tuin er 'verzorgd' uitziet. Nodig de buurtbewoners een keer uit, sta open voor hun opmerkingen, organiseer (liefst educatieve) activiteiten en stel de tuin zoveel mogelijk open.

Tijdelijkheid

Tijdelijke, door burgers geïnitieerde projecten behoren meestal tot de pioniers die een transitie in binnenstedelijke gebieden waar verloederend dreigt op gang brengen. Door het toevoegen van activiteit en verduurzaming aan 'gaten in de stad' kunnen ze verdere verloederend voorkomen. Doordat stadslandbouwprojecten kleinschalig zijn en vaak van onderop georganiseerd worden, lenen ze zich goed voor het initiëren van een organische gebiedsontwikkeling. Zo kunnen zich een aantrekkelijke leefomgeving en nieuwe - groene - stedelijke woonmilieus ontwikkelen en kan het gebied een nieuwe, energieke, innovatieve en groene identiteit krijgen.

Omarm de tijdelijkheid in dit soort projecten. Inventariseer hoeveel tijd voor tijdelijke projecten c.q. 'ontwikkeld beheer' gepland is en maak een realistische kosten-en-batenplanning, zodat het project

binnen de looptijd voldoende oplevert.

Gebruik de tijdelijkheid als kracht en benut de korte termijn om verschillende aspecten van stadslandbouw te testen. Bekijk het project als proeftuin en creëer een omgeving waarin mag worden meegedacht en uitgetoet.

Zo kunnen bijvoorbeeld publieksactiviteiten waarin de meerwaarde van groen en lokaal voedsel wordt aangetoond, verder helpen om draagvlak voor een project op lange termijn te creëren. Door middel van mobiele tuinen kunnen geïnteresseerden proefdraaien in een potentiële stadstuin (zie ook de Prinzessinnengärten in Berlijn, foto links).

De potentie van de locatie

Kansen voor stadslandbouw kunnen sneller worden herkend en benut door de potentie van een gebied inzichtelijk te maken (bijvoorbeeld door middel van kaarten en/of digitale hulpmiddelen) Let hierbij op fysiek-ruimtelijke factoren zoals technische gegevens, bodeminformatie, constructie, weersomstandigheden, zonuren, bereikbaarheid, infrastructuur, etc. en op sociaal-economische factoren zoals eigendom, bestemming, demografie, afzetmarkt, (sub-)culturen en werkloosheid.

De mogelijkheden voor een multifunctioneel plan worden zo zichtbaar. Waar ga je bijvoorbeeld op zoek naar mede-stadsboeren en waar zullen mogelijke producten of diensten aftrek vinden. Het wordt op deze manier duidelijk of een locatie geschikt is voor een low-tech buurttuin of een high-tech investeringsproject, en dus ook of het project zou moeten inzetten op de formele of een informele economie.⁶

Ook interessant om uit te zoeken is, welke planten geschikt zijn om op de gekozen locatie te laten groeien. Ook hier kun je een optimale combinatie uitwerken, waarin de planten bijvoorbeeld de grond zuiveren, fijnstof afvangen, voor koeling van de omgeving zorgen, meer oogstcycli met zich brengen, e.d. Door het hitte-eilandeffect en de vaak beschutte omgeving schijnen er in de stad meer cycli en/of meer 'exotische' planten mogelijk te zijn.

⁶ TIME/BANK www.stroom.nl/activiteiten/manifestatie.php?m_id=9100853
LETS http://en.wikipedia.org/wiki/Local_exchange_trading_system

Gaat het om een project in een leegstaand gebouw, dan is van belang dat dit als 'tussenontwikkeling' kan worden aangemerkt. Hiervoor kan een tijdelijke (bouw-)vergunning van 5-10 jaar worden aangevraagd. Zie voor details de Crisis- en Herstelwet⁷.

Kosten en waarden

Het is belangrijk om een kosten-batenanalyse te maken, ook bij kleinschalige, niet-commerciële burgerinitiatieven. Niet alleen de startkosten van een project moeten in kaart worden gebracht, maar ook die van het beheer. Het initiatief moet ten minste quitte draaien. Maak inzichtelijk op welke termijn een investering zich terugverdient. Bij buurtinitiatieven die als 'hobby'-stadslandbouw zijn opgezet, kun je ook denken aan alternatieve betalingsmiddelen (bijvoorbeeld oogst ruilen tegen diensten). Bij commerciële initiatieven, waar een exploitant (de 'stadsboer') betaald moet worden, zal ook winst moeten worden gemaakt.

Op grotere schaal en op langere termijn kunnen MKBA's (maatschappelijke kosten-batenanalyses) worden gemaakt⁸. Zo wordt uitgerekend hoe andere sociaal-economische waarden gecreëerd worden. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het preventieve effect van stadslandbouw op de volksgezondheid (gezondere voeding, beweging, het tegengaan van lichte depressies en obesitas door sterkere sociale cohesie, etc.). Zo voegt stadslandbouw ook alternatieve waarden toe aan wijken en leefomgevingen. Bij gebiedsontwikkeling gaat het ook om waardecreatie in geld, omdat een verbeterde leefomgeving meestal een hogere grondwaarde of hogere waarde van huizen en gebouwen met zich meebrengt.

De toegevoegde waarde van stadslandbouw aan een gebied is daarom zowel ecologisch, economisch als sociaal.

Regionalisering

Stadslandbouw is niet los te zien van de regio, die de stad meer dan nu van (duurzaam) voedsel kan voorzien. De productie binnen de stadsgrenzen zal nooit in veel meer dan tien procent van de vraag kunnen voorzien. Het Westland is echter dichtbij. Dit gebied is nu sterk op de export gericht, maar je zou kunnen onderzoeken hoe het Westland weer meer voor Den Haag zou kunnen gaan produceren.

Denk aan een toename van het aantal initiatieven die de stad met de regio verbinden, zoals www.versvandekweker.nl, www.regioprodukt.nl en www.bijo.nl, en zorg ervoor dat op meer plekken in de stad pakketten uit de regio afgehaald kunnen worden. Voor de consument wordt gezond eten uit de regio dan goedkoper, terwijl de tuinder een betere prijs krijgt. Denk ook aan projecten op het vlak van bewerking van het voedsel dat vanuit het Westland de stad in komt met behulp van 'groene sociale werkplaatsen'.

Onderwijs en wetenschap

Er liggen de nodige kansen voor een wederzijds vruchtbare combinatie van kennis- en onderwijsinstellingen (van WUR, Campus LU tot HHS en VMBO) en stadslandbouw:

- om de ontwikkeling van stadslandbouw te stimuleren met kennis op het gebied van voedselteelt, ontwerp etc.;
- om te inventariseren welke gronden in een straal van bijvoorbeeld dertig kilometer rond Den Haag in potentie beschikbaar zijn voor duurzame landbouw, vooral de duurzame teelt van groenten, en wat daarvan de opbrengst kan zijn;
- om te monitoren wat het oplevert als stadslandbouw in praktijk wordt gebracht, zoals de effecten op het gebied van gezondheid, biodiversiteit, bodemverbetering, reductie van vandalisme en de vastgoedwaarde;
- om leerlingen (agrarisch onderwijs, horeca, sociaal maatschappelijk werk etc.) praktijkervaring en kennis over voedselproductie op te laten doen.

---

⁷ Crisis- en herstelwet www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/crisis-en-herstelwet

⁸ CE Delft [www.ce.nl/ce/mkba_\(kosten-batenanalyse\)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8](http://www.ce.nl/ce/mkba_(kosten-batenanalyse)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8)

IV. Vooruitblik en kansen

In Den Haag bestaat een netwerk van mensen en groepen die op verschillende manieren bezig zijn met stadslandbouw en die kennis en ervaringen met elkaar uitwisselen en wensen formuleren.⁹

Het is belangrijk dat deze ontwikkeling zich verder doorzet. Deze beweging zou meer een gezicht kunnen krijgen, bijvoorbeeld door het in het leven roepen van een Haags Voedselthemapark: een plek waar bijvoorbeeld voedsel voor de stad geproduceerd wordt, met een restaurant, een winkel waar een variëteit aan voedselproducten uit stad en regio worden verkocht en waar abonnees hun groentepakketten kunnen afhalen. Alle informatie over regionale/stadlandbouw wordt hier verzameld en voor een breed publiek toegankelijk gemaakt. De rode draad is educatie, duurzaamheid en het koppelen van producent en consument. Het Voedselthemapark wordt bij voorkeur door een particuliere stichting of coöperatie geëxploiteerd. Het educatieve deel wordt door de gemeente uitgevoerd of aan de stichting uitbesteed.

Om de transitie naar een duurzamere leefomgeving te versoepelen, is het van belang dat regelgeving helder is, dat kennis gedeeld kan worden. Data moeten worden ontsloten om kennis te kunnen uitwisselen, bijvoorbeeld door het gebruik van Open Data¹⁰. Open data worden beschikbaar gesteld aan de gemeenschap, wat kan leiden tot innovaties. Bij dit alles zou duurzaamheid een belangrijke toetssteen moeten zijn.

Daarnaast kan een interactieve kaart behulpzaam zijn. Deze brengt de ruimtelijke en sociaal-economische potentie van een locatie in beeld. Bij een gekozen locatie wordt direct een eerste inventarisatie getoond. Via een 'quick scan' kunnen slagingskansen van stadslandbouwprojecten grof worden ingeschat. De interactieve kaart dient als inspiratiebron voor het maken van een eigen plan voor een leeg terrein of pand. Ook kunnen er tips worden gegeven om realisatie van het project dichterbij te brengen.

---

⁹ Local Foodies Den Haag, contactpersoon Rachelle Eerhart, rachelle.eerhart@gmail.com

¹⁰ http://denhaag.nl/home/bewoners/actueel/feiten-en-cijfers/open-data.htm?utm_source=alias&utm_medium=offline&utm_campaign=open-data

V. Adviezen voor stadsboeren en -tuiniers in spe

Voor mensen die in hun eigen tuin, op hun balkon, in de buurt of ergens in de stad of omgeving aan de slag willen met het verbouwen van voedsel volgen hier wat handige tips.

Stadsboeren/-tuinieren

- Verdiep je in wat er komt kijken bij tuinieren in de stad. Verschillende stichtingen helpen hier graag bij, bijvoorbeeld via workshops;
- Bestudeer het microklimaat (schaduw, wind, vochtigheid, temperatuur, etc.) Vaak is het in de stad warmer en meer beschermd dan in het buitengebied en zijn meer cycli of 'exotischer' planten mogelijk;
- Maak een teeltplan (cycli van oogst, maat, bloei, schaduw, giftigheid van planten, etc.);
- Denk aan het aanleggen van een thema-tuin (zoals een theetuin, kruidentuin, 'Italiaanse tuin' (met planten/ingrediënten voor het maken van Italiaanse gerechten), aquaponics (vissen en planten), een bloementuin...)

Planning en organisatie

Maak samen en in overleg een stappenplan voor het opzetten van de tuin. Bestaande stadslandbouw-initiatieven delen vaak graag hun ervaringen. Organiseer je en bepaal samen ieders verantwoordelijkheden. Denk na over een geschikte rechtsvorm, bijvoorbeeld stichting of coöperatie. De Kamer van Koophandel (inschrijven www.kvk.nl/lokale-informatie/den-haag/) kan je helpen met deze keuze (www.kvk.nl/ondernemen/rechtsvormen/overzicht-van-alle-rechtsvormen/).

Denk aan:

- hoe vaak er moet worden gewerkt in de tuin (de intensiteit varieert per seizoen);
- wie hiervoor verantwoordelijk is en hoe dit georganiseerd wordt (bijvoorbeeld één hechte werkgroep of een kerngroep met een flexibele schil van wisselende medewerkers vanuit de wijk);
- de keuze tussen produceren voor eigen gebruik en (ook) voor verkoop;
- het afzetten van de oogst (tijden en hoeveelheden);
- periodes dat niet kan worden gewerkt (bijvoorbeeld vakantieperiodes);
- de openingstijden van de tuin;
- bemanning in de tuin voor uitleg (en controle);
- voldoende draagvlak voor het initiatief, anders worden de werklust en uitgaven snel groot;
- een multifunctioneel plan, bijvoorbeeld tuinieren in combinatie met kookworkshops o.i.d. om verschillende interesses te stimuleren en beroep op mankracht uit een gevarieerde groep te kunnen doen;
- het verbinden van verschillende leeftijdsgroepen (ouderen en kinderen kunnen samen tuinieren);
- een goede administratie/boekhouding (penningmeester).

Financieel

Maak een financieel overzicht, zodat duidelijk wordt wat (nog) moet worden aangeschaft en wat iedereen kan/moet bijdragen. (Inspiratierapport Buurtmoestuinen in Nieuw-West (p. 41), www.nieuwwestexpress.nl/attachment/3875)

Denk aan de volgende kostenposten:

- gereedschappen (schoffel, kruiwagen, regenton, waterslang, emmers, kleine kassen voor het voorkweken, etc.);
- water(evt.) en afvalverwijdering
- huur van het terrein of dak
- tuinierworkshops/inkopen van kennis
- zaadjes
- eventuele bodemsanering
- aan-/verbouwplannen (ontwerper, vergunningen, aannemer als jullie het zelf niet kunnen)
- kosten stichting, inschrijving KvK, aansprakelijkheidsverzekering etc.

Maak behalve de uitgaven ook de baten van jullie stadslandbouwinitiatief inzichtelijk (het 'verdienmodel'), bijvoorbeeld:

- lidmaatschap: vraag een contributie aan de leden;
- subsidies aanvragen, denk daarbij ook aan budgetten die de stad en stadsdelen hebben voor buurtinitiatieven;
- sponsors vragen (in natura of geld);
- overweeg om met LETS te werken (bijvoorbeeld uren i.p.v. geld als ruilmiddel, TimeBank/Stroom);
- verkoop van de groenten, workshops of producten gemaakt van de oogst (schoonheidsproducten, maaltijden, sappen, thee, etc. Zie ook onder 'Juridisch');
- samenwerking met bedrijven uit de omgeving (in natura of geld);
- *crowdfunding*, voor de startkosten;
- het verlagen van de beheerskosten voor de eigenaar;
- een verbeterde gezondheid van de bewoners;
- een duurzamere en aantrekkelijker wijk met grotere sociale cohesie

Betrek fondsen in een vroegtijdig stadium bij je project. In samenwerking met een gemeente kan een fonds heel wat doen. Voor veel fondsen zijn de verbindingen tussen sociale cohesie/gezondheid en groen belangrijk. Zorg er dus voor dat de verbinding met de buurt geen 'ondergeschoven kindje' is.

Het is mogelijk om via bijvoorbeeld een tuincentrum of een bouwmarkt giften in natura te krijgen. Wees duidelijk over wat je nodig hebt.

Technisch

- Om eetbare planten te kunnen kweken moet de grond van jullie gekozen terrein schoon zijn. Bij het Bodem Informatie Punt (BIP) is hierover informatie op te vragen: www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Bodem-Informatie-Punt-BIP-1.htm

Mocht de grond vervuild zijn, dan kunnen bodemonderzoek en bodemsanering nodig zijn. Dit kost geld en (soms heel veel) tijd;

- alternatieven zijn om geen eetbare planten te kweken maar sierplanten (een bloementuin) of een laag van de grond af te (laten) halen en een nieuwe laag met schone grond te storten (NB: hieraan zijn kosten verbonden). Ook kan gewerkt worden met mobiele tuinen, c.q. bakken met nieuwe en schone grond;
- bij het stadsboeren op een dak moet de constructie geschikt zijn voor het extra gewicht van de grond. Ook moet worden voldaan aan brandweer- en andere veiligheidsvoorschriften (ook i.v.m. de hoogte).

Juridisch

- zorg voor een duidelijke overeenkomst met de grondeigenaar. Woningcorporaties beschikken vaak over een standaardcontract;

- bestudeer het bestemmingsplan voor het gebied waar jullie aan de slag (willen) gaan. Vraag een vergunning aan en overleg jullie plannen bij de gemeente.

www.denhaag.nl/home/bewoners/wonen-en-bouwen/bestemmingsplannen-en-projectbesluiten.htm;

- ook als jullie plan niet voldoet aan een bestemmingsplan zijn er mogelijkheden om een braakliggend terrein of leegstaand vastgoed tijdelijk in gebruik te nemen. Vrijstellingen van 5 tot 10 jaar zijn mogelijk:

www.kennisbankherbestemming.nu/kennisdossiers/tijdelijk-gebruik/wet-en-regelgeving/omgevingsvergunning;

- denk aan het afsluiten van een aansprakelijkheidsverzekering;

- onderzoek bij verkoop van waren of jullie in aanmerking kunnen komen voor een lokaal keurmerk voor streek- of ecoproducten (niet nodig, wel leuk);

- vergeet niet bij verkoop van (vooral dierlijke) producten of het exploiteren van een horecagelegenheid contact op te nemen met de Voedsel- en Warenautoriteit (www.vwa.nl/onderwerpen/regels-voor-ondernemers-eten-en-drinken/dossier/erkenningen-vergunningen-registraties);
- soms is er een mogelijkheid om het terrein af te kopen. Overleg dan jullie plannen met de eigenaar en de gemeente.

Het ontwerpen en inrichten van de tuin

Bij het (laten) ontwerpen en inrichten van de tuin is het handig om een tekening (met maten en op schaal) te hebben.

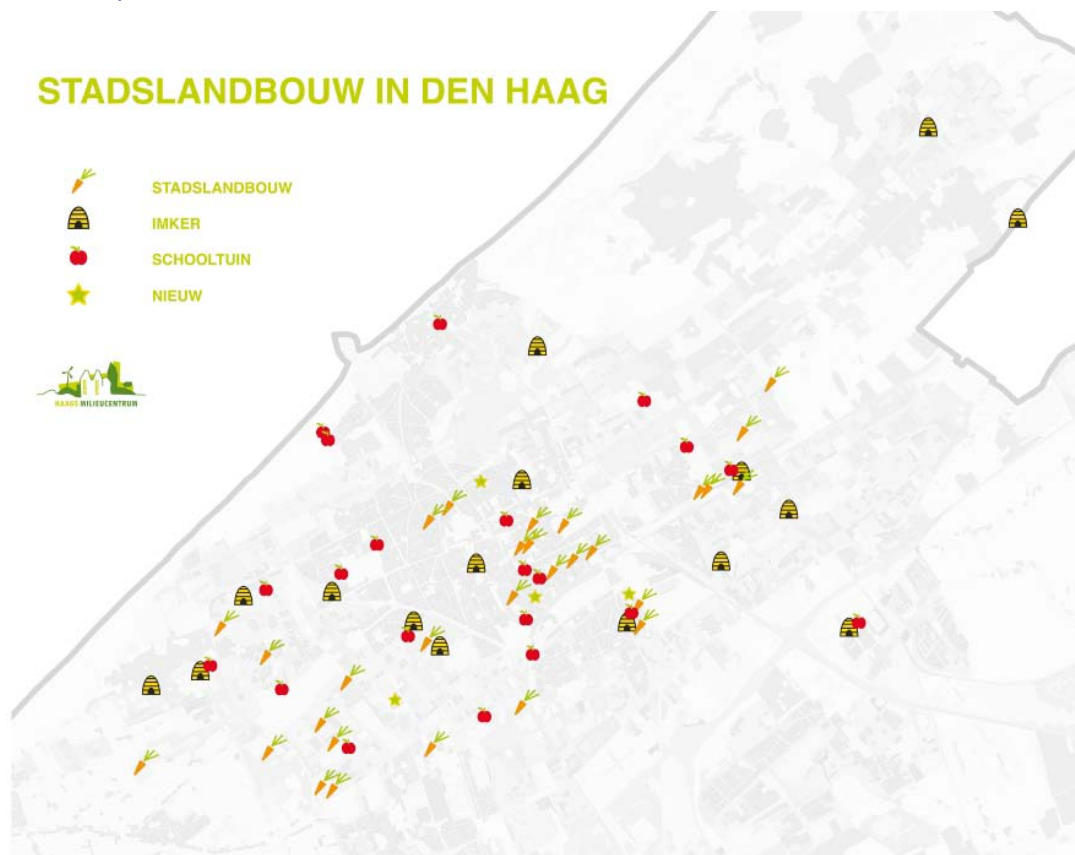
Houd rekening met de volgende punten:

- Welke planten worden waar gekweekt? (i.v.m. maat, bloei, schaduw, giftigheid)
- Worden er dieren gehouden?
- Denk bij het houden van bijen aan het contacteren van een imker
- Is de tuin openbaar of is er een hek?
- Zorg voor opslagruimte voor gereedschap
- Wordt het een vierkantemetertuin, een permacultuurtuin of nog iets anders?
- Moeten er banken en/of picknicktafels komen om te eten, te rusten en elkaar te ontmoeten?
- Drinkwater: moet er een aansluiting komen op het waterleidingnet?
- Afval en compost
- Toegankelijkheid voor de brandweer
- Eventueel toilet en riolering (of toegang hiertoe)
- Plantenbedden en paden (denk ook aan minder validen en rolstoelgebruikers)
- Eventueel speeltoestellen ('speeldernis') of een zandbak voor kinderen
- Eventueel eigen alternatieve energieverzorging (zon- of windenergie, waarvan de opbrengst boven een bepaald niveau zelfs kan worden doorverkocht).

Op deze kaart (gemaakt in opdracht van het Haags Milieucentrum door Berit Piepgras in samenwerking met de gemeente Den Haag, stadslandbouwinitiatieven etc.) is te zien waar in Den Haag al aan stadslandbouw wordt gedaan:

<http://maps.google.nl/maps/ms?msid=206107563484587411408.0004b628e1f1781434f9e&msa=0&ll=52.072754,4.328613&spn=0.269691,0.409927&iwloc=0004b629706690db1b613>

Referenties, ervaringen en meer informatie voor bewoners

Kennis van stadstuinieren

Gezonde Gronden (permacultuur) <http://gezondegronden.nl/opleidingen>
Eetbaar Park (permacultuur) www.eetbaar-park.nl/
Urbaniahoeve www.urbaniahoeve.nl/
City Spices, Den Haag www.cityspices.nl/
HMC www.haagsmilieucentrum.nl/
WUR www.urban-agriculture.wur.nl/NL/

Kennis van ontwerpen

Handleiding "Designing urban agriculture opportunities", City of Vancouver <http://goo.gl/kaqWP>
Tuin- en landschapsarchitecten www.nvtl.nl/
Architecten www.bna.nl/Architecten/Zoek-Architecten
Beeldend kunstenaar Annechien Meier, Panderplein, www.annechienmeier.nl/projecten/55-panderplein-project

Vierkantemetertuin

www.makkelijkemoestuin.com/

**Makkelijke
Moestuin**

Keurmerk

Lekker Utregs www.lekkerutregs.nl/
Streekproduct www.erkendstreekproduct.nl/

Boeren op eigen terrein

Emma's hof www.emmashof.nl/
Zeeheldentuin <http://zeeheldentuin.nl/>

Multifunctionele projecten (met horeca, winkel, workshops)

Dakakker Schieblock <http://dakakkers.nl/>
Uit je eigen stad www.uitjeeigenstad.nl/

Stadslandbouw in de openbare ruimte

De Honingbank, Den Haag www.honingbank.nl/
Urbaniahoeve, Den Haag www.urbaniahoeve.nl/
Eetbaar Park, Den Haag www.eetbaar-park.nl/
City Spices, Den Haag www.cityspices.nl/
Grootmoestuin www.huisvandegrootmoeders.nl/grootmoestuin.htm
De groene mus gezondegronden.nl/perma blitz-de-groene-mus
Dakakker Schieblock <http://dakakkers.nl/>
Eetbaar Rotterdam www.eetbaarrotterdam.nl/
Creative City Lab, Amsterdam www.creativecitylab.nl/
Brooklyn Grange, NYC www.brooklyngrangefarm.com/
BK farmyards, NYC, <http://bkfarmyards.blogspot.nl/>
The High Line, NYC <http://thehighline.org/>
Common Ground Garden <http://commongroundgarden.wordpress.com/gallery/>
Growing Communities, Londen www.growingcommunities.org/

Mobiele tuinen

De mobiele volkstuin, Ypenburg (ontwerp Annechien Meier) www.annechienmeier.nl/projecten
City Spices, Den Haag, www.cityspices.nl/
Prinzessinnengärten, Berlijn <http://prinzessinnengarten.net/about/>

Toegankelijke tuin

Hanno Klein tuin, Amsterdam Nieuw-West (toegankelijk voor rolstoelgebruikers)
www.nieuwwest.amsterdam.nl/vrije_tijd_en_sport/groen_en_water/moestuinen-nieuw/

Speeldernis/natuurspeeltuinen

De Speeldernis www.speeldernis.nl/
COPLA <https://picasaweb.google.com/102503026210694176505/LegeredskaberOgUderumFraCopl>

Natuurspeeltuin in Valby, Denemarken <http://gogreencopenhagen.dk/gogreencopenhagen/steder/opleve/der-for-boern/valbyparken-sansehave/?lang=en>
www.sansehave.dk/asp/side/naturlegepladsen.html#engelsk

VOKO en verkoop streekproducten

VOKO Den Haag www.vokodenhaag.nl/
Heerlijk Vers www.heerlijkvers.nl/
Boerenmarkt Den Haag www.boerenmarkt-denhaag.nl/
Vers van de Kweker www.versvandekweker.nl/home

Juridisch

Buurtuin..! Leren van de Jardins Partagés in Frankrijk, WUR (p. 34-35 voorbeeldcontract)
<http://edepot.wur.nl/194852>
Inspiratierapport Buurtmoestuinen in Nieuw-West (p. 58-59 voorbeeldcontract)
www.nieuwwestexpress.nl/attachment/3875

Financieel

Inspiratierapport Buurtmoestuinen in Nieuw-West (p. 41) www.nieuwwestexpress.nl/attachment/3875
TIME/BANK www.stroom.nl/activiteiten/manifestatie.php?m_id=9100853
LETS http://en.wikipedia.org/wiki/Local_exchange_trading_system
SPIN <http://spinfarming.com/>

Subsidies

Groen dak/Gemeente Den Haag www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Subsidie-groene-daken.htm
Duurzame wijken/Gemeente Den Haag www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Subsidieregeling-Duurzaamheid-door-Haagse-wijken-2012.htm
Bewonersparticipatie/Gemeente Den Haag www.denhaag.nl/home/bewoners/loket/to/Subsidie-voor-leefbaarheid-en-bewonersparticipatie.htm
Fonds 1818 www.fonds1818.nl/actueel
DOEN www.doen.nl/
Nationaal Groenfonds www.nationaalgroenfonds.nl/Paginas/Default.aspx
VSB Fonds www.vsbfonds.nl/mens-maatschappij

Crowdfunding

Groen Beweegt <http://groenbeweegt.nl/>
Verzamel site www.douwenkoren.nl/crowdfunding-in-nederland/

VI. Adviezen voor gemeente en fondsen

De meeste stadslandbouwprojecten ontstaan tot nu toe vanuit eigen initiatief¹¹. Meestal is er een steun in de rug nodig van een faciliterende instelling, dat wil zeggen 'de gemeente', ngo's of fondsen. Het belang van de gemeente is hierbij om duurzaam en met betrokkenheid van de burger de binnenstedelijke herbestemmings- en ontwikkelopgaven aan te kunnen sturen. Het gaat om een houding van meedenken en belemmeringen opruimen.

De gemeente kan de burgers en marktpartijen in het proces van stadslandbouw de hand reiken met informatie en regelgeving. In te ontwikkelen stedelijke gebieden zou de gemeente de regels kunnen versoepelen, naar analogie van de kluskavels en -woningen¹². In deze 'pioniers-gebieden' van particulier opdrachtgeverschap zijn er mogelijkheden om stadslandbouw erbij te betrekken. De ervaringen die worden opgedaan bij het begeleiden van deze zelf-klus-trajecten kunnen zeker van pas komen bij het faciliteren van stadslandbouw.

Faciliteer als gemeente de oprichting van stichtingen of verenigingen die rond stadslandbouw ontstaan. Zo kan daarvoor een notaris in de arm worden genomen die voorbeeldovereenkomsten beschikbaar heeft. Door subsidies te verstrekken, zoals al wordt gedaan voor groene daken, kan de gemeente indirect stadslandbouw bevorderen. Maar ze kan dit ook doen door bijvoorbeeld grond ter beschikking te stellen of leegstaande gebouwen voor een symbolische vierkantemeterprijs te verhuren (waardoor partijen de concurrentie met het Westland aan kunnen gaan).

Houd als gemeente wat betreft vergunningverlening ook rekening met het groeiseizoen bij de aanleg van een tuin, zodat tijdig met de voorbereidingen, zaaïen en aanplant begonnen kan worden.

Voor het proces zijn niet alleen strategische gemeentelijke afdelingen voor beleid en regelgeving nodig, maar ook informatiepunten en uitwerkingsafdelingen van de gemeente die raakvlakken met stadslandbouw hebben. Dit zijn o.a. het Ingenieursbureau, de afdeling voor omgevingsvergunningen, de gezondheidsmakelaar, Milieueducatie, openbare ruimte en groenbeheer, het Bodeminformatiepunt (BIP), krachtwijken, de kantorenloods, duurzaamheid, etc. Zorg dus dat kennis binnen de gemeentelijke organisatie goed wordt gedeeld - niet alleen aan de top, maar vooral bij de uitvoerende ambtenaren - en dat naar buiten toe helder is welke ambtenaar waarvoor verantwoordelijk is. Bij voorkeur valt stadslandbouw onder iemand die dienstoverstijgend (of dwars door de verschillende diensten heen) kan werken. Maak afspraken waar meerdere wethouders zich aan commiteren (stadsbeheer, groen, gezondheid, onderwijs, duurzaamheid).

Voedsel en voedselzekerheid zijn steeds belangrijker thema's en zullen alleen nog maar belangrijker worden. Betrek, als gemeente, meer dan nu het geval is de scholen bij voedsel en het voedselvraagstuk en zorg dat kinderen de kennis mee naar huis nemen en daar bijvoorbeeld aan de slag gaan met een balkontuin.

Andere instellingen, zoals de Provincie Zuid-Holland, de WUR, de Kamer van Koophandel en AgentschapNL (Syntens) hebben ook beleid geformuleerd op stadslandbouw en lokale voedselstrategieën. Hier kunnen samenwerkingsverbanden worden gezocht om ook op regionale schaal samenwerking te creëren, kennis te delen en krachten te bundelen¹³.

¹¹ Creative man www.cifs.dk/en/boeger.asp

¹² Zelfbouwen in Den Haag www.denhaag.nl/home/bewoners/wonen-en-bouwen/zelf-bouwen.htm?utm_source=alias&utm_medium=offline&utm_campaign=zelfbouwen

¹³ Urban Farming op Kennisbank Herbestemming www.kennisbankherbestemming.nu/kennisdossiers/innovatie/urban-farming

Lokale fondsen, zoals Fonds 1818 en Stroom, kunnen helpen met financiering van de startkosten (en eventueel beheerskosten) van buurtgedragen en/of kunstenaarsgeïnitieerde stadslandbouwprojecten.

Lokale organisaties, zoals het Haags Milieucentrum, Eetbaar Park en Gezonde Gronden kunnen bijdragen met kennis over het praktisch opzetten van een tuin.

Eén aanspreekpunt

Om de trajecten van het opzetten van stadslandbouw te bekorten, zou het bevorderlijk zijn om de betrokken instanties van tijd tot tijd centraal bij elkaar te laten komen om aanvragen betreffende stadslandbouw door te nemen.

In Rotterdam is hiermee veel ervaring opgedaan. Zo heeft de gemeente Rotterdam in februari 2012 een handleiding¹⁴ ter stimulering van stadslandbouw uitgewerkt. Hierin zijn contactpersonen te vinden, die vanuit verschillende afdelingen van de gemeente bij een stadslandbouw-denktank betrokken zijn en burgers met hun plannen voor stadslandbouw verder kunnen helpen¹⁵.

Door deze interdisciplinaire kennisuitwisseling op verschillende schaalniveaus te stimuleren, kan sneller worden geschakeld en kunnen trajecten sneller op gang komen, wat bevorderlijk is voor het enthousiasme bij de initiatiefnemer/burger en de wijk, waarin het project wordt opgezet.

Een (wekelijks geopend) aanspreekpunt over stadslandbouw bij de gemeente zou een idee kunnen zijn, vooral als hier ook andere instellingen vertegenwoordigd zijn om informatie te verstrekken.

Een centrale plek waar kennis omtrent stadslandbouw in en om Den Haag kan worden gedeeld, zou hierbij zeker kunnen helpen. Het 'Duurzaamheidsportaal'¹⁶ zou hiervoor een geschikt platform kunnen zijn. Hier kan informatie op een centrale kaart beschikbaar worden gesteld en kunnen referenties worden getoond en tips worden gegeven (via crowd source, maar ook informatie vanuit de overheid).

Door deze samenwerking van, in het beste geval, overheid, bedrijfsleven en wetenschap zou het innovatie- en ontwikkeltraject sneller kunnen verlopen. Bijvoorbeeld kan er een gezamenlijk 'pakket' van praktische handleidingen en een (interactieve) checklist aan de initiatiefnemer worden uitgewerkt en aangeboden.

Tips om als gemeente de binnenstedelijke leegstand middels herbestemming te reduceren zijn te vinden in 'Leegstand te lijf, Handvatten voor een langetermijnstrategie'¹⁷ met referenties en checklists over organische herontwikkeling. Hier gaat het niet alleen over strategische zetten in de gebiedsontwikkeling maar ook over het verankeren van de toegevoegde waarde in een gebied.

Denk aan multifunctionele plannen bij het opstarten van stadslandbouwinitiatieven. Productietuinen kunnen bijvoorbeeld samenwerken met de Voedselbank, het UWV, reïntegratietrajecten of GGD/GGZ. Een dergelijke publiek-private samenwerking (PPS) maakt co-financieringen mogelijk. Belangrijk de productietuin eerst goed op te zetten want dat vergt veel kennis en energie waarbij organisatorisch vaak hindernissen overwonnen moeten worden. Pas daarna is het mogelijk arbeidskrachten in te zetten die veel begeleiding nodig hebben. Die begeleiding dient professioneel te zijn. Voor dat laatste bevelen wij dan ook aparte financiering aan want die kan niet of moeilijk rusten op de begroting van de exploitatie van de tuin.

Gemeente en fondsen kunnen dit soort projecten stimuleren. Maak onderscheid in (semi-)professionele en amateur-initiatieven, en pas de subsidie hierop aan. Wij adviseren bij elk stadslandbouwinitiatief een sluitend verdienmodel op te stellen, bijvoorbeeld met 'gratis' werkuren, subsidie, bijdragen in natura en het 'verdienen' van oogst.

Nieuwe verdienmodellen¹⁸, zoals crowdfunding, worden door dit soort projecten gestimuleerd. Het creëren van draagvlak en het vinden van co-financiering door het betrekken van specifiek geïnteresseerden - ook van buiten de directe omgeving - zorgt voor interesse van buitenaf voor het gebied. Zo is een dergelijk crowdfunding-project tevens indirect PR voor de stad.

---

¹⁴ Stimuleren van stadslandbouw in en om Rotterdam: www.rotterdam.nl/Stadsontwikkeling/Document/FoodTheCity22022012Laag.pdf

¹⁵ Gemeente Rotterdam: www.rotterdam.nl/stadslandbouw

¹⁶ <http://duurzaamdenhaag.nl/>

¹⁷ VNG: Leegstand te lijf. Handvatten voor een langetermijnstrategie www.vng.nl/files/vng/vng/Documenten/Extranet/Wonen/leegstand_te_lijf/Leegstandtelijf.pdf

¹⁸ Rapport Nieuwe Verdienmodellen voor maatschappelijke initiatieven www.greenwish.nl/nieuws/rapport-nieuwe-verdienmodellen-voor-maatschappelijke-initiatieven-online-beschikbaar-974.html

Budgetteren en plannen

Budgetteren en plannen heeft bij stadslandbouw betrekking op startkosten (voornamelijk materiaal, huur van grond en advies) en beheerskosten (voornamelijk manuren en eventueel huur van de grond). Bij veel projecten wordt financiële steun verleend voor het dekken van de startkosten.

Het beheer is bij *buurtprojecten* in principe gratis, omdat de tuin door bewoners zelf wordt bewerkt en deze als hobby wordt beschouwd. Projecten met een *speciale aanpak*, zoals reïntegratie of een gezondheidsprofiel, hebben te maken met uren van begeleiding door welzijnsorganisaties of hulpverleners. Bij *professioneel* opgezette binnenstedelijke productietuinen start de initiatiefnemer een bedrijf en moet hij of zij veel tijd investeren om dit winstgevend te maken.

De activiteit en groene impuls heb je als stad in beide gevallen, zowel bij het buurtproject als bij de onderneming met winstoogmerk. Als de ondernemer een verkoopfunctie aan zijn bedrijf koppelt is er een sociaal contact mogelijk met de omgeving. Bij de buurtprojecten is de sociale factor de voornaamste drijfveer.

Het (laten) maken van een MKBA¹⁹ (maatschappelijke kosten-baten analyse) voor een project biedt inzicht in zowel de mogelijke winst voor het project intern, als de maatschappelijke meerwaarde. Dit geldt ook voor de lange termijn. Door dit inzicht kan het stimuleren van stadslandbouwprojecten worden ingezet als trigger en onderdeel van gebiedsontwikkeling²⁰.

Per project kan de planning en terugverdientijd verschillen. Zo is een verplaatsbare tuin flexibeler dan een productietuin in de volle grond inclusief winkel met een plaatselijke klandizie.

Per locatie moet goed worden gekeken naar de potentie, ruimtelijk en sociaal-economisch. Wat is de meest geschikte soort stadslandbouwproject voor deze locatie? Op deze manier zijn de slagingskansen hoger en worden investeringen minder risicovol.

Stadslandbouwprojecten draaien dus niet vanzelf. Financiële, technische en juridische ondersteuning en sociaal-maatschappelijke begeleiding zijn nodig, waarbij per locatie en project een andere mix nodig is. De potentie van de plek, de samenstelling van het draagvlak en het verdienmodel van het project bepalen welke steun er nodig is. Zowel fondsen als gemeente kunnen financiële ondersteuning bieden en daar hun voorwaarden aan verbinden. Daarnaast kan de gemeente een rol spelen op de vlakken van regelgeving tot informatieverstrekking.

Meer informatie en links (gemeente en fondsen)

Multifunctionaliteit

NYC 100% autarkisch m.b.t. voedsel is een utopie Steady State NYC www.terreform.info/#Projects

Samenwerken, co-financiering en PPS

Pluk! Den Haag (www.plukdenhaag.nl/)

Kwekerij Osdorp www.kwekerijosdorp.nl/de-kwekerij

Rapport Nieuwe Verdienmodellen voor maatschappelijke initiatieven www.greenwish.nl/nieuws/rapport-nieuwe-verdienmodellen-voor-maatschappelijke-initiatieven-online-beschikbaar-974.html

MKBA's

MKBA's bij CE Delft: [www.ce.nl/ce/mkba_\(kosten-](http://www.ce.nl/ce/mkba_(kosten-batenanalyse)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8)

[batenanalyse\)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8](http://www.ce.nl/ce/mkba_(kosten-batenanalyse)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8)

City of Toronto and OCE-ETech. Report on the environmental Benefits and Costs of Green Roof Technology for the City of Toronto, oct. 2005, www.toronto.ca/greenroofs/pdf/fullreport103105.pdf

Beleid, strategie en praktische handvatten bij herbestemming van leegstand en ontwikkeling

City of Vancouver, [Urban Agriculture Guidelines http://vancouver.ca/people-programs/urban-agriculture-guidelines.aspx](http://vancouver.ca/people-programs/urban-agriculture-guidelines.aspx)

City of Vancouver, "Designing urban agriculture opportunities", <http://goo.gl/kaqWP>

¹⁹ CE Delft: [www.ce.nl/ce/mkba_\(kosten-batenanalyse\)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8](http://www.ce.nl/ce/mkba_(kosten-batenanalyse)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8)

²⁰ A. de Muynck, *Stadslandbouw en duurzame gebiedsontwikkeling*
http://oaithesis.eur.nl/ir/repub/asset/10369/0715_MCD7_Arienne%20de%20Muynck.pdf

H. Remøy, Out of Office- A Study on the Cause of Office Vacancy and Transformation as a Means to Cope and Prevent www.remoy.nl/publications/Remoy%20-%20Out%20of%20Office.pdf

A. de Muynck, Stadslandbouw en duurzame gebiedsontwikkeling

http://oaithesis.eur.nl/ir/repub/asset/10369/0715_MCD7_Arienne%20de%20Muynck.pdf

J. Rotmans, In het oog van de orkaan, (Boxtel: Aeneas, 2012), pp 49-71

'Tussentijd', SR+O 02 2012, tijdschrift,

http://nirov.platform31.nl/Home/Publicaties/Tijdschriften/S_RO/default.aspx?mId=10425&rId=85

VNG: Leegstand te lijf, Handvatten voor een langetermijnstrategie

www.vng.nl/files/vng/vng/Documenten/Extranet/Wonen/leegstand_te_lijf/Leegstandtelijf.pdf

P. De Graaf, Ruimte voor Stadslandbouw in Rotterdam,

www.pauldegraaf.eu/downloads/RvSL/RvSL_PdeGraafO&O-2011.pdf

ZUS [Zones Urbaines Sensibles] www.zus.cc/work/urban_politics/162_Schieblock.php?1=y

Amsterdam

Inspiratierapport Buurtmoestuinen in Nieuw-West, www.nieuwwestexpress.nl/attachment/3875

De stadsbuurderij van Tuinen van West, rapport, nov. 2012,

www.innovatienetwerk.org/nl/bibliotheek/rapporten/544/StadsbuurderijTuinenvanWest.html

Parijs

WUR, Buurtuin..! Leren van de Jardins Partagés in Frankrijk, Alterra 2012, <http://edepot.wur.nl/194852>

London overkoepelend/faciliterend

www.capitalgrowth.org/home/

www.farmgarden.org.uk/farms-gardens/your-region/london

Voedselstrategieën

Stedennetwerk stadslandbouw www.netwerkplatteland.nl/stedennetwerk-stadslandbouw-2-0

(H)eerlijk Haags www.denhaag.pvda.nl/upload/File/Initiatiefvoorstel%20%20Duurzaam%20Voedsel.pdf

Afterlife Foodprint www.stroom.nl/paginas/pagina.php?pa_id=8938813

VII. Adviezen voor vastgoedeigenaars

Stadslandbouw kan in Den Haag bijdragen aan de (tijdelijke) oplossing van de leegstand van commercieel vastgoed²¹. In voormalige binnenstedelijke industrie- en bedrijventerreinen, zoals de Binckhorst en de Plaspoelpolder (Rijswijk), staan veel kantoren en bedrijfspanden leeg. Verwacht wordt dat in 2015 meer dan 25% van de kantoren in Den Haag leeg zal staan²². En door de crisis in de bouw zijn er steeds meer braakliggende terreinen in de stad. Verloedering van de omgeving ligt daardoor op de loer. Dit vraagt om een integrale aanpak, waarop stadslandbouw één van de antwoorden kan zijn. Stadslandbouw geeft identiteit aan een anders lege en troosteloze locatie in de stad en draagt aldus bij aan de leefkwaliteit en waardecreatie in dat deel van de stad.

Om een gezonde en sociaal-economisch duurzame leefomgeving te creëren, is het van belang om impulsen te geven aan die leegstaande kantoren en braakliggende terreinen in de stad. Zogenaamd 'ontwikkelen beheer' is een mogelijkheid om op kleine schaal leegstand te voorkomen en een transitie in een bepaald gebied in gang te zetten²³. Stadslandbouw is een manier van ontwikkelen beheer. Op langere termijn kan stadslandbouw, als toekomstbestendige professionele bedrijvigheid, als structurele en geïntegreerde invulling van de stad dienen.

Door het waarde geven aan maatschappelijke baten van stadslandbouw, zoals verbetering van de sociale cohesie en de volksgezondheid, kunnen wijken op de langere termijn worden opgewaardeerd.

In oktober 2012 is in Den Haag een Urban Agriculture-werkgroep begonnen met het uitwerken van een rendabel verdienmodel in een leegstaand kantoorgebouw. Deze werkgroep bestaat uit (representanten van):

Kamer van Koophandel
DSO, Gemeente Den Haag
CropEye/De Groenfabriek
PPO Glastuinbouw/WUR
Syntens Innovatie
Deloitte Innovation
Savills
Haags Milieucentrum/ Berit Piepgras architect-onderzoeker

Urban Agriculture is een clustering van een diversiteit aan commerciële, innovatieve en educatieve activiteiten in een leegstaand kantoorgebouw rondom het lokaal telen, bewerken, distribueren en consumeren van vers voedsel. Het concept biedt mogelijkheden voor bijvoorbeeld innovatieve teeltsystemen zoals meerlagenteelt onder LED-licht, maar ook horecagelegenheden, detailhandel, educatie rondom gezond eten en participatie van buurtbewoners in lokale voedselsystemen. De samenhang en integratie met de omgeving is dus van belang.

De combinatie van commerciële bedrijfsvormen en participatie van stakeholders in innovatieve stadslandbouwexperimenten moet zorgen voor een financieel rendabel en economisch duurzaam project. De initiatieven komen voort uit een open innovatieproces met particulier opdrachtgeverschap waarbij de samenhang en integratie met de omgeving centraal staat.

Het gebouw genereert toeloop naar het gebied door de betrokkenheid vanuit de directe omgeving en de uitstraling van een groen, dynamisch en verfrissend nieuw concept in Den Haag.

De resultaten en adviezen van de werkgroep zullen zowel op de website van het Haags Milieucentrum²⁴ als op de website van de Kamer van Koophandel Regio Den Haag²⁵ worden getoond en geüpdatet.

Neem voor meer informatie hierover contact op met de groep via Berit Piepgras berit@beritpiepgras.nl

---

²¹ www.denhaag.nl/home/Bouw-en-ontwikkellocaties.htm

²² ABN AMRO: *Kansen voor kwaliteit De Nederlandse kantorenmarkt in beeld*, p. 29, Rapport, maart 2011

²³ Iris Schutten: *Van tussentijd naar ontwikkelend beheer*, artikel, Archined, 10 juni 2012

²⁴ www.haagsmilieucentrum.nl/

²⁵ www.kvk.nl/lokale-informatie/den-haag/

Bijlagen

Inventarisatie keten en verdienmodellen

Er zijn verschillende vormen van stadslandbouw te vinden. Hieronder een aantal referenties en een omschrijving van de keten, stakeholders en het verdienmodel.

guerillagardening

www.guerillagardeners.nl/acties/

www.uitvinderswijk.nl/view/GMapZaadbommen

investeerder	enkele particulieren (kleine investering)
producent	enkele particulier
product	interventies, (sier)planten (vaak niet eetbaar)
proces	(illegaal) beplanten van (kleine stukjes) openbare ruimte of braakliggende terreinen (zaadbommen)
consument	groot bereik; particulier (niet altijd dezelfde als producent)
winst/waardecreeatie	vergroening, leefbaarheid

eetbare planten zoeken

www.plukdestad.nl/

investeerder	particulier, vaak georganiseerd in bijvoorbeeld stichting/transition town
producent	particulier (redactie) met vaak open source gedeelte (voor de kaart)
product	website: kaart en info over onkruid en planten in steden en waar deze te vinden
proces	in kaart brengen van eetbare planten, bloggen
consument	breed bereik; particulier (niet dezelfde als producent)
winst/waardecreeatie	informatie en educatie over bestaand groen, betrokkenheid leefomgeving en voedsel

pluktuin

<http://emmashof.nl/paginas/view/58>

investeerder	particulier, vaak georganiseerd in bijvoorbeeld stichting/transition town en of gemeente, woningbouwcorporatie, subsidies overheid of sponsoren
producent	particulier
product	website: kaart en info over onkruid en planten in steden en waar deze te vinden
proces	in kaart brengen van eetbare planten, bloggen
consument	breed bereik; particulier (niet dezelfde als producent)
winst/waardecreeatie	informatie en educatie over bestaand groen in de stad, betrokkenheid leefomgeving en voedsel

gezamenlijk landje

www.growingcommunities.org/

investeerder	particulier, vaak georganiseerd in bijvoorbeeld stichting/transition town, welzijnsstichtingen, gemeente, woningbouwcorporatie, subsidies overheid of sponsoren
producent	particulier
product	groenten om zelf te eten, "zelfverbouwde" groentetas, eventueel verkoop (weinig), oogstdiner met elkaar/de buurt
proces	tuinieren met medebewoners, eigen gebruik groenten verbouwen, soms in combinatie met privé-tuinen (gezamenlijke groentetas)
consument	de producent
winst/waardecreeatie	vergroening, sociale cohesie, gezond eten, kleinere CO ₂ -footprint, recreatief, verhoogde eigenwaarde bewoner

stadsboer

www.vaneigenerf.nl/onzeboeren/34/De_Genneper_Hoeve.html

www.uitjeeigenstad.nl/

investeerder	exploitant, particulier, vaak georganiseerd in bijvoorbeeld stichting/transition town en of gemeente, woningbouwcorporatie, subsidies overheid of sponsors, crowdfunding
producent	exploitant, stadsboer (bijvoorbeeld particulier als zelfstandig ondernemer gestart)
product	groenten (en soms vlees, vis, eieren, melk, etc.) voor de verkoop, eigen winkel, eigen restaurant, groentetas
proces	groenten verbouwen (en veehouderij) in de stad of stadsrand (stadsboerderij of landje)
consument	breed bereik; particulier (niet dezelfde als producent)
winst/waardecreatie	omzet, vergroening, informatie en educatie, betrokkenheid leefomgeving en voedsel, gezond eten, kleinere CO ₂ -footprint

UA en zorg

<http://kwekerijosdorp.nl/>

investeerder	exploitant, tuinder, zorginstellingen, gemeente, woningbouwcorporatie, subsidies overheid of sponsors
producent	exploitant (tuinder en zorgverlener)
product	groenten voor de verkoop aan horeca en particulier,
proces	tuinder i.s.m. (bijvoorbeeld psychiatrische) patiënten of bij reïntegratietrajecten
consument	horeca, soms particulier
winst/waardecreatie	omzet en winst verkoop, verbeterde gezondheid en reïntegratie werknemers (fysiek en psychologisch)

stadsrandboerderij

www.philipsfruittuin.nl/

investeerder	exploitant, bijv. boomgaard-tuinder
producent	exploitant, bijv. boomgaard-tuinder
product	bijv. boomgaard: appels peren en producten hiervan
proces	tuinder, landbouw
consument	lokale particulieren, bedrijven en supermarkten en de 'belevenis'-consument
winst/waardecreatie	klassiek omzet en winst, eventueel kleinere CO ₂ -footprint

NB: Functiemenging, bijv. pannenkoekenrestaurant, winkel, workshops, uitjes, service (kantoorfruit aan lokale kantoren en bedrijven leveren)

high-tech/inpandig kweken in kantoren

www.degroentenuitamsterdam.nl/

investeerder	(grote investering) exploitant, tuinder, projectontwikkelaar, sponsors, eventueel woningbouwcorporatie
producent	exploitant, ondernemer
product	groenten, kruiden, sla, champignons
proces	met high-tech LED gegroeid in leegstaande gebouwen
consument	horeca, winkels en eventueel particulier
winst/waardecreatie	winst van omzet verkoop, ondernemerschap in de (leegstaande) kantoren en industriegebouwen, kleinere CO ₂ -footprint

CSA, community supported agriculture

www.theurbanfarmerflorida.com/pages/csa-program.htm

investeerder	particulier (=consument)
producent	boer (soms ingehuurd door de particulieren consumentengroep)
product	groenten (en eventueel andere voedselproducten van de boerderij)
proces	voorinvestering in het proces voor een bepaald seizoen/jaar
consument	de investeerder
winst/waardecreatie	betalen voor de groenten via het proces, risico spreading, focus op proces en goede materialen en grond, vaak eko, betrokkenheid leefomgeving en voedsel, gezond eten, kleinere CO ₂ -footprint

coöperatieven/voko

www.vokodenhaag.nl/index.php?id=3&doelstelling

www.growingpower.org/rainbow_farmers_coop.htm

investeerder	particulier
producent	lokale boer en/of groothandel
product	verse en niet verse voedsel en andere producten
proces	gezamenlijk inkopen bij de groothandel, eigen werkbijdrage administratie etc.
consument	investeerder, particulier
winst-/waardecreeatie	betrokkenheid, lokaal en sociaal: activiteiten eromheen (bijvoorbeeld samen eten), kleinere CO ₂ -footprint, goedkopere waren

Voorbeelden van geslaagde stadslandbouwprojecten in Den Haag

"Alle" Haagse stadslandbouw-initiatieven op een kaart

<http://beritpiepgras.nl/2012/10/31/stadslandbouw-in-den-haag/>

Coöperatief Eigenwijzer

stadslandbouw en stadsboer (actief)

www.cooperatiefeigenwijzer.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=62%3Ajabal-marrah-biologische-groentetuin&Itemid=57

In de Ketelstraat 23, Molenwijk:

www.cooperatiefeigenwijzer.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=54&Itemid=61

Panderplein

Interactief stadslandbouw-kunstproject

www.annechienmeier.nl/projecten/55-panderplein-project

Emma's Hof

pluk- en stadstuin

www.emmashof.nl/

Eetbaar Park

permacultuurtuin en workshops

www.eetbaar-park.nl/index.php/eetbaar-park/eetbaar-park-zuiderpark

De groene mus

stadslandbouw in de openbare ruimte/krachtwijk

www.gezondegronden.nl/perma blitz-de-groene-mus

City Spices

mobiele kruiden

<http://cityspices.nl/>

Zeeheldentuin

stadstuin, speeldernis en stadslandbouw in spe

<http://zeeheldentuin.nl/>

Urbaniahoeve

stadslandbouw in de openbare ruimte/krachtwijk

www.urbaniahoeve.nl/

PLUK! Den Haag

stadslandbouw en zorg (initiatiefase)

www.plukdenhaag.nl/

Honingbank

stadslandbouw en kunst

www.honingbank.nl/

Referenties en links

Jan Rotmans, In het oog van de orkaan, (Boxtel: Aeneas, 2012), pp 49-71

'Tussentijd', SR+O 02 2012, tijdschrift,

http://nirov.platform31.nl/Home/Publicaties/Tijdschriften/S_RO/default.aspx?mId=10425&rId=85

Voedsel, SR+O 05 2010, tijdschrift

http://nirov.platform31.nl/Home/Publicaties/Tijdschriften/S_RO/default.aspx?mId=10425&rId=85

MKBA's bij CE Delft: [www.ce.nl/ce/mkba_\(kosten-batenanalyse\)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8](http://www.ce.nl/ce/mkba_(kosten-batenanalyse)/617?PHPSESSID=6308f4d638adefec09bb103c3c6632f8)

Annechien Meier, Afterlife Foodprint, (Stroom, december 2011),

www.stroom.nl/paginas/pagina.php?pa_id=8938813

Kennisbank herbestemmen www.kennisbankherbestemming.nu/kennisdossiers/innovatie/urban-farming

www.urban-agriculture.wur.nl/NL/Contact/